

Д. МАЙ - ДНІПРОВИЧ

УРОЖАЙ

Живем комуною, працюєм.

П. Тичина

I

Ще з рана
Земля послала по степу
туманів сизих килим.
Розставила наїдки і напитки.
І ще вітрів до помочі закликала —
— гостей чекала
І ми прийшли — люди —
з плугами, сівалками й сітками борін
(Ще сонце тільки на поріг).
Оглянулись, набрали вітру в груди —
і рушили...
І вслід за нами
ліг — простягся,
поли розіслав
воложний теплий лан —
надія наша.

А вслід нам — золотих дощів
полотна тьмані.
І колективні
думи - сподівання.
Уроди нам, земле,
жито веселе,
жито — пшеницю,
всяку пашницю...

II

Зализали повітря - мед
язики зеленасті жита.
Вітер уперто дме,
вітер кудись біжить.

— Вітре, — тривожно лан:—
коли завітають дощі?
— Швидко!.. — і далі помчав
туди, до струнких ліщин.

Зашелестів і захльоскав,
в шумі густім. Застряг.
Вирвався, звивсь — і просто
в груди Дністра!

Охнув старий, підвівся...
Але вже вітер щез.
Але вже хмари, ще і ще...
І дощ пролився.

Полоскався сизий намет —
хмара, блисками шита.
Зализали повітря - мед
язики зеленасті жита.

III

Золотисті згортки на житах добірних.
То ніжний легіт із країв загірних
Злетів над лан,
над оксамитовий, злотистий.
— А що чувати?— зашумів мій пан: —
які приніс ти
вісти?

— Гей, на відклінне, на відклінне
готуйся, друже.
За скільки часу коси в роси кине
комуна дужа.

Там молоді все, такі уперті —
сягають неба.
Для них твій колос повинен вмерти —
їм хліба треба.

Їм хліба треба, щоб їсти - пити,
червоноквітнуть.
Їм хліба треба, щоб жить — творити
добу новітню.

Гей, буде горе тобі, могуто —
Зітне красу коса.
І будеш никнуть стернею смутно
ти сам...

IV

Як парко! Жайвороне, де ти?
Чому за нами не летиш,
чому із нами не дзвениш?
Не хочеш? Ах, поети!
Любіша вам блакитна даль,

майбуття дні широкополі.
Там ваша втіха — тільки дай!
І там же волі!

А тут поглянь:
на золотий наш лан
немов орда з чужих степів найшла,
спалила села, вийшла в степ —
і сараною на покоси!..
Курить - блищить
рясне - густе —
— стоноге - стоголосе! —
То косять - жнуть,
все косять - жнуть.

Шумить косарок трудна путь.
І трактор — нозий ритм степів —
туркоче свій побідний спів.
То косять - жнуть,
все косять - жнуть.

Пр-пав мій лан,
мій оксамитний пан,
могута мій безкрайний!

А де ти, жайгороне де?
Озвись же, незичайний.
Ходімо з нами пити день
липневий, урожайний!..

V

Чеше стернею - щетиною лан,
чеше червоне проміння
передвечірньою сніжкою.
Наближається зміна.
Природа по самі вінця
по на тепла.

По степу рев і гук безнастанно.
Срібло і золото селянське там
і дороге каїння
ген у снапах суне
(Хліб!).

А по гривому лану
розкотилися копи - курчата
(Хліб!) —
біжать в далечінь.
Ой яка ж весела, яка ти багата,
Земле!
(На хліб!)

Тихо скрадається тінь.
Вклапось за лісом сонце веселе.
Тихне земля.
Можне шлях перетомно.
Ах, а природа по самі вінця повна,
пола тепла!..

VI

Вставало сонце над селом.
Вставало сонце над стернями.
Курними битими шляхами
Село до міста рано йшло,
черлоні прапори несло!

Повільно, мірно люди йдуть.
Повільно коні б'ють копитом.
Скриплять вози з зерном налитим.
Це перший хліб у першу путь —
тому то й прапори цвітуть.

Назустріч їм веселий день,
назустріч їм куряги хмари
і музики гучні удари.
То робітництво раде йде —
в плакатах сяє - грає день:

Весь хліб в кооперацію!

А сонце золотом стікло
над нерозважними стернями.
Курними, битими шляхами
село і місто в ногу йшло,
черелоні прапори несло...

Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

ЯХТА „АДНАН“

I

З Кафаровим, молоденьким персом, співробітником Ізмірського філіялу Нафтосиндикату, ми вже розпрощалися. Ось він збігає по трапу до холодної води, сідає в човен, махає мені капелюшем... Баркаджі нахилиється над веслами й, вимахнувши руками, відштовхується від трапу. Ось уже спина молоденького Кафарова віддаляється...

Ну що ж... Хай буде так!

Я дуже мало знав Кафарова і мабуть ніколи більше не зустрінуся з ним. Пройде рік, п'ять років, і я не зможу навіть пригадати рис його обличчя... В цьому неприємність подорожі. Навіть коли людина не дорога вам, ви з жалем будете згадувати про неї, з глибини вашої пам'яті впливатимуть уривки розмов з нею...

Я відчував легеньку рожеву печаль, дивлячись в останнє на ізмірський беріг. Більше ніколи в житті своєму не побачу його.

Від пароплава відшвартовувались останні каїки. Скоро піднімуть трап, і ми вийдемо в море. Сьогодні сонце милостиво обдаровує нас рясним дощем блискучого проміння. Команда, вибираючи котвицю, обливається потом. Металеві поренчата капітанської рубки виблискують жовтим жаром.

— Ми чудово дістанемося до Стамбулу,— раптом звертається до мене незнайомий пасажир. Він високий, на ньому зграбно сидить чорний демісезон з потертим оксамитним комірцем, котлолок мов прилютовано до його твердої потилиці.— В цю пору року рідко трапляється така година... Дозвольте відрекомендуватися...

Котлолок плавко злетів з потилиці незнайомого, накреслив у повітрі криву, притиснувся до лацканів демісезону й знову вкипів у потилицю.

— Світальський...

Я стримано подаю руку.

— Гм, так... година чудесна, й я дуже вдоволений з цього, але ще не відомо, що скаже ніч, бож ви знаєте, що...

Я не знаю, що мені говорити, і взагалі не досить ясно усвідомлюю, чи треба мені говорити, чи не треба.

— Ви так думаєте?

— Я? Я нічого не думаю... Так, так, так... Вибачте, я дійсно сказав, що вночі може статися зміна настрою в керівників управління вітрами й штормами... Так, так, я це сказав.

— Чудово сказано!— притуляючи долоню до щоки, сміється пан Світальський.— Я так і знав, що матиму приємного співрозмовця...

Я дякую красенько й повертаюся, маючи намір іти до каюти, подивитися, як там влаштували мої речі. Та мене цікавить, звідки пан Світальський дізнався,

що я вмію говорити по руському? Ага! Він чув, як я прощався з Кафаровим, тепер пригадую, я бачив його коло трапу... Іду до каюти. Пан Світальський супроводить мене. В салоні я запитую стюарда: де саме сьома каюта?

— Я знаю, не турбуйтеся! — відмахується від стюарда пан Світальський. — Виходить, ви теж у сьомій? Це дуже добре... Це зовсім хороше!

Як для кого, міркую собі в думці я, — як для кого, пане... Ви мені остаточно перестаєте подобатися! Здається, ви шпиг. Але ви, мабуть, не дуже давно працюєте в цій галузі, ваша робота білими нитками шита... Я лагідно дивлюся в очі панові Світальському й приємним голосом підтверджую:

— Так, ви маєте рацію, інтелігентне товариство в дорозі — найперша річ... Мені дуже сумно було їхати до Ізміру, жодного знайомого, жодної людини, що знала б руську мову... До речі ви чудово володієте нею!

— О, це ви мені хочете сказати приємне!.. Я лише два роки був у Росії й то давно, ще перед війною...

Бреши, бреши! — думаю я, викладаючи з чемодана рушника, мило й зубну. — Був ти й на Україні, і в Києві був... року тисяча дев'ятсот двадцятого... Знаємо ми вашого брата!..

Я вмиваюся, а пан Світальський лежить на койці, закривши руки під голову... Але чого ми не рушаємо! Наче у відповідь на цю мою думку, у повітрі, стрясаючи будову нашої яхти, розноситься басистий рев сирени... Тричі! Нашвидку накидаю наопашки пальто й вибігаю на палубу... Яхта тремтить, мов гарячий кінь, почувавши далеку дорогу. Котвицю вибрали. Яхта напружується, робить повільний поворот і спроквола важко починає рушати. Я дивлюся на Ізмир, на претенсійно-витворний будиночок Паспорту... Сонце сідає. Ах, ти ж нещастячко! Я так і не дізнався, що мусить значити назва «Паспорт»... Може це абрєвіатура «Пасажирський порт»?

Пан Світальський знову з'являється на палубі...

II

Ми лежали в каюті на протилежних койках. Я дрімав, мріючи про листи, що напевне чекали мене в Стамбулі. Мене цікавило — скільки саме листів може лежати в столику товариша Чуба, капуджі консульства в Стамбулі? П'ять... Ні, сім... А можливо, що всього на всього — два... Один з Харкова, а другий... другий теж із Харкова... Солодкі мрії! Я перечитав уже в десятий раз «Подорожні картини» несамотивого Гайне, «Бродяги» Гамсуна та американських поетів у перекладі І. Ю. Кулика...

— Що ви тут робите, в Туреччині? — раптом запитав у мене пан Світальський.

Я, не розплющуючи очей, намагаюся зібрати невеличкі запаси поважності, що є в моєму розпорядженні.

— Маю наукові завдання... А що?

— Мене просто цікавить... Наука то велика річ... А саме, яка галузь?

Господи, напути! Скажи мені, саме з якої галузі тієї науки, що вона велика річ, я маю завдання? Бо інакше я вму на койці раніше, ніж яхта піде на дно бурхливого Ак - Деніз... Вітер міцнішає. Починає гойдати.

— Сходознавство, пам'ятники сельджуцької епохи... Мохамет III...

Пан Світальський задоволений. Очевидно, він знає про сельджуків і про Мохамета III ще менш від мене, бо не мав змоги розмовляти на ці теми з професором Зуммером, істориком мистецтва... Щождо мене, то й я не був певний, чи був дійсно Мохамет III сельджуком, чи навпаки османом.

— А я, — замріяно протягає пан Світальський, — я, бачите, зовсім у інших справах... Я — промисловець...

— Промисловість — то велика річ! — кажу я. — А саме, яка галузь?

Печальне обличчя пана Світальського відразу змінюється. Він широкими очима дивиться поперед себе, швидко - швидко починає го орить, думки його випереджають одна одну, він не докінчує речень, нарешті схоплюється з койки й бігає по каюті.

— Ви питаєте, з якої галузі, мій пане? Все, що хочете! Вугілля, нафта, валонія, багозна... Хром, шкіра й руда... Все, що хочете! Ви думаєте, промисловість, це не наука? Навіть більше, мій пане, це мистецтво! Ах, що я кажу, це надмистецтво!.. Ви рідко зустрічаєте геніїв у літературі, в малярстві, в музиці? Раз на столітті! Генії не народжуються grosсами, як grosси не народжуються геніями. Але я не про це. Я про те, що більшість це сіра маса, середняк... У вас так поділяють селянство — незаможник, середняк, куркуль... Так розумійте ж, пане мій, що куркуль це геній у мініатюрі, бо він зумів підвестися над селом, над середняками, над незаможниками... В промисловості так само. Можна мати мільярд і бути нездарою, терпіти втрати — й можна без копійки дістатися верховин мільярдерства... У мене пляни!.. Ми знайшли поклади хрому... Я вам покажу пляни, я турків не боюся — вони нездари й безпросвітні дурні, самі не знають, що в них під носом робиться... Я експлуатуватиму хромові поклади й стану мільонером! Турки самі не вміють організувати свого господарства, ну що ж, ми не станемо їм допомагати, принаймні я, мені немає з того ніякого зиску... Я вам покажу пляни...

Пан Світальський вихопив з чемоданчика засмальовані папірці, що в такій самій мірі були схожі на плян, як карнавал у Ніцці на погром у Кишиньові, і знову щось став кричати над вухом у мене... Цифри сипалися з його запалених уст, як солодкий горох з пересохлого стрючка.

— Так! — промимрив я, — промисловість — то велика річ...

— Це мистецтво! — підхопив пан Світальський, гублячи нитку пояснень. — Більше того, це надмистецтво!..

III

Хмари низько нависли над хвилями, хвилі розходилися й корпус нашої яхти скрипів і стогнав, то злітаючи вгору, то спроколола опускаючись знову по крутому голянному горбу в улоговину поміж двома хвилями. Різкий і неприємний дощ колючими голками бив мене в обличчя, я наставив комір пальта, насунув на очі кепку й зупинився когось штурвального колеса. Внизу шумувала запінена чорторя, заплітаючись довгою косою, тяглася за кермою... Пронизливий вітер тріпав брезентову накривку штурвального колеса. Мене починало заколисувати. Я поспішився до каюти...

Пан Світальський спав тихим сном. Я щось подумав про нього. Можливо, що я подумав про нього — хижак, мародер, або щось інше, він чомусь нагадував мені ворона на бойовищі... Я придивився до його обличчя, дійсно: ніс у нього був як і в цього птаха, — великий, мігний, трохи загострений донизу... Мені вже ввижалося грандіозне бойовисько, й над ним кружляє пан Світальський, вишукує собі ласого шматочка... Від землі тхне запахом розкладу, душно... А може це в пана Світальського брудні шкарпетки... Коли б не дощ, можна було б одчинити ілюмінатор.

Я починаю дрімать і почуваю себе маленьким, в колиці... ніби хтось наспівує мені: лю - лі... лю - лі... Раптом я падаю, падаю, падаю... Прокидаюся від жахливого штовхана. Яхта стоїть. Я нічого не розумію, відчуваю тільки, як від шлунку через харчопровід до рота мені пливе щось їдке й противне... Пригадую, що від цього мені рекомендували чорну каву. Стрімголов лечу до салону... Вцю

мить яхта дає хід, я втрачаю рівновагу й падаю... падаю й бачу перед собою розгорнену книжку, розбираю руські літери... Підержу голову й бачу симпатичне стареньке обличчя. Ну й везе ж мені!

— Ви руський?

— Ні, я не руський... — по - руському відповідає дідусь.

— Але ця книга... — дивуюсь я, натискаючи кнопку дзвоника.

— Це Бальзак...

На моєму випадковому співрозмовцеві строга військова уніформа. Ми легко зав'язуємо розмову. Стюард вносить каву в мініатюрних філіжанках. Ми п'ємо її обережними, малесенькими ковтками. Старого військового — він обіймає посаду інспектора якихось військових частин — зовсім не турбує ця нічна морська непогода...

— Чого ми стояли тут?

— Це Чанак, — каже військовий.

— Дарданели? — схоплююся я. — Не може бути!

— Чого ж? — осміхається він. — Чи не думали ви, що з часів світової війни їх скасовано?

Дійсно, мої вигуки були не до речі. Що ж тут дивного? Дарданельська протока... Але мене тягне вийти на палубу глянути на переопричину «проблем»... Якуб - Кадрі - Бей іде зо мною. Темінь охоплює нас. Не видно нічого. Часом тільки промінь прожектора магне по корпусові яхти й ми знову поринаємо в темряву. Протока вирує, дощ сіється безперестанку. Я чую, як зідхає мій супутник... Так я й не бачив Дарданел. Тільки щось чорніло обабіч бортів. Я теж зідхнув... Очевидно, ми обоє зідхали з однієї причин — Дарданели. Якуб - Кадрі - Бей згадував Севр і Лозану, я думав про майбутнє своєї батьківщини... Протоки могли стати за зброю в руках імперіялізму проти СРСР.

IV

Здалеку майоріли Принцеві Острови. Ми наближались до Істанбулу... Після бурхливої ночі день видався теплий, подорожні з третьої класи висипали на палубу, стояли, спершись на поренчата, снідали, порозкладавши їжу на малесеньких килимках. Вахта готувала ледібку. Якуб - Кадрі - Бей попихкував цигареткою, розпознавав мені про себе. Від народився в Карсі, там таки вчився в російській школі, відтоді й мозу знає. Російська література — його пристрасть. Він читав Горького, Того самого й Леоніда Андрєєва, знає чимало віршів Саші Чорного, але сучасної літератури не читає, бо не можна дістати... В тоні його голосу щирість сивої людини, він розпознає мені про сина свого й наводить бінокля на беріг. Але беріг ще далеко, сина не видно й наша розмоза перескакує на іншу тему... Якуб - Кадрі - Бей читає мені лекцію про військового - торговельні взаємини Туреччини й України у минулому, розпитує про УСРР, знову наводить бінокля на беріг і передає його мені, скрикнувши:

— Ондечки мій син!

І я бачу п'ятнадцятилітнього хлопчика в коротенькому пальтечку й широких штаних, направлених у панчохи. Хлопчик дивиться на яхту й махає своїм кепі.

До нас підходить пан Світальський і, закривши руки в кешені свого чорного демісезону з облізлим оксамитним комірцем, також дивиться на беріг. В нього стурбований, занепокоєний вигляд... Я пильно дивлюся на нього й починаю розуміти, що він ні в якому разі не шпиг. Шпиги не такі. В шпига мабуть не буває такого розгубленого виразу обличчя... Пан Світальський почуває на собі мій погляд і одвертається, я теж одвертаюсь й шукаю чогось очима... Але

мені нічого шукати, нікого шукати. Ніхто не прийде мене зустрічати, з берега ніхто не махне мені привітно кепом.

Трап спущено. Якуб - Кадрі - Бей тепло прощається зо мною, запрошує до себе. За хвилину він уже на березі, обнімає сина... Я мовчки несу свої важкі чемодани...

На березі пан Світалський підходить до мене й, простягаючи свою візитову картку, щось бурмоче, ніяковіючи... Я перепитую його, й він, ще більше почервонівши, вказує поглядом на гамала, що несе його мініатюрний сак - вояжик...

Ага! Я розумію — йому нічим заплатити гамалові, а нести самому саквояжа незручно, він же польський промисловець, та й живе він далеко й не має на трамвай... Я даю йому ліру¹⁾, він просить адресу, обіцяє занести борг сьогодні ж...

— Дуже вам вдячний... — шепоче він, а я дивлюсь поверх його голови й бачу милу постать товариша Чуба. Він, вимахуючи в повітрі пачкою конвертів, поспішає до мене...

— Ми так і думали, що ви сьогодні приїдете... «Крим» відходить завтра... Ось вам листи...

Я беру в нього з руки жмут конвертів і перераховую:

— Три, чотири... шість... І всі з Харкова!

3/ХІ — 1928. Туреччина

¹⁾ Приблизно наш карбованець.

МИК. МІНЬКО

ВИСЕЛОК В ПИЛУ

(Продовження)

VI

Зустріч Мартина з Танею сталася так несподівано, в таких умовах, що Мартин потім тільки плечима знизував.

Перш за все вони зустрілися саме тоді, як він сушив собі голову, придумуючи всякі засоби.

Маруся прийшла до Мартина і попросила щонебудь почитати. Непогано устаткована клубна бібліотека, що складалася із нових та старих книжок,— старі належали колись директорів,— була зачинена, бо розпочався переоблік книжок.

Маруся нудьгувала. Їй хочеться почитати. Вона навіть наважилася прийти до Мартина — у нього, знає, єсть книжки.

Того разу вона була весела, трохи кокетувала й поводитися так, як поводитися «баришні», що, чекаючи женихів, нічого не роблять та вдають із себе людей матеріально забезпечених, а на ділі щодня вислухають докори, поради та надії своїх матерів.

Од них Маруся відрізнялась хіба тим, що мати її жила на станції, де колись начальником був її батько і де дали роботу його жінці, бо їй не було з чого жити.

Мартинові чомусь не хотілося її слухати. А Маруся говорила та й говорила.

Коли вони, Федя Маркин і Маруся, поберуться (а це не секрет тепер), вона кине посаду і поїде вчитись.

Скласти іспити до ІНО їй раз плюнути. Власне, крім політграмоти, вона нічого не боїться, але, між нами кажучи, їй - бо нудна річ ця політграмота.

У неї будуть папірці. Надіється вона, що й Мартин трохи допоможе їй.

Та політграмоту вона вчить; безумовно вчить; не вчить, а ковтає. Іноді аж у голові замакітриться од цих наук.

От їй хочеться почитати, хочеться якихось переживань, гарного чогось хочеться.

Взагалі вона кохається в літературі і навіть пописує. І не дивно, бо кожна людина хоч трохи, а поет. Та не треба ж забувати, що таки й питатимуть про твори якогонебудь письменника.

Мартин чомусь думав, що Марусю прислав Федя. Йому після неприємної історії з скриненю треба було показати себе й майбутню жінку свою з іншого боку.

Можливо, що працювати Маруся кине,— Федя заробляє добрі гроші й працює над проєктом,— але нікуди їхати, ні в яке ІНО вступати Маруся не буде; все це брехня; у Феді Маркина вона буде ідеальною домашньою хазяйкою.

Проте він почав перебирати книжки. Виявилось, що мало не все Маруся читала. Все старе, як світ, з міщанською ідеологією, нудне; для нашого життя,

життя нового, непотрібне. Що правда, у Вайлда вона читала щось про портрет. Вона візьме перший том, коли він справді цікавий і коли Мартин так уже радить.

Маруся пішла.

Колись узимку, згадав Мартин, повертаючись із клубу після товариської вечірки, що зблизила всіх, вона сказала йому:

— Ти помітив, Мартине, що ми з тобою ніколи не розмовляли, як слід, не ділилися думками. У нас не було тих цікавих розмов, після яких глибше пізнаєш людину.

— А це правда,— відповів тоді він,— ми так не говорили. Я й не помітив. Тоді він силкувався щось придумати і таки викрутився:

— Мені здається, це того, що ми дуже добре знаємо один одного.

Тепер же Мартин зрозумів: їм не було про що говорити та й годі.

Справді, чого Маруся, дочка якогось там старорежимного начальника станції, ну, наприклад, у комсомолі? Чого?

Вона так спритно зуміла влізти в коло, для неї чуже й можливо вороже, що тепер не причепишся.

Федя хлопчина нічого. Невідомо, що з'єднало їх, але тоді, як ця дівчина так липнула до нього, що його, як він казав, аж верне — він тікав од неї.

Якось вона пожалілась Мартинові, він помирих обох.

І от тепер це створіння, що сховалося було за гостреньким носиком і скромним лицем, по малу показувало гострі кігтики. Скриня — це вже од Марусі.

Другого дня Маруся вбігла до нього обурена. Не привітавшись, вона кинула на стіл жостенький том.

— Я не дитина,— пояснила вона своє обурення,— щоб читати казки. Мартин спочатку нічого не розумів.

— Чекай, що таке. Про які ти казки?

— Я не дитина і... я не розумію, що ти хотів цим сказати. Ти даєш мені казки.

Тепер Мартин зрозумів. Йому хотілося засміятися, бо вже бачив, із ким говорить.

— Маруся, ці казки не кожна доросла людина розуміє.

— Для дорослих? Хм... Якийсь рибак із його душею, солов'ї, китайці, троянди... Я не така дуренька!

Він мовчки поклав томик між книжками. Говорити з людиною в таких випадках дуже важко.

Вона чомусь зітхнула і заспокоїлась.

— Зараз прийде Феня і ще хтось, але хто, ти все одно не вгадаєш.

І справді, не минуло й десяти хвилин, як Феня постукала в двері. Разом із нею до кімнати увійшла Таня.

Це була несподіванка. Мартин почервонів. Здивовано поглянув він на Феню. Знову вона щось витіває.

— А ми змовились оце зайти за Марусею,— коли вона вже й тут. Ти вже?

— Вже.

Таня швидко оглянула кімнату, немов хотіла запам'ятати все і зробити висновки про нього. Мартин слідкував за її лицем.

— Значить, ви тут живете. От я у вас і гостею. Приймайте і розважайте,— пожартувала вона.

Мартин не знав, що робити.

Ця дівчина не копитить губу, як Маруся, і не мовчить, як без'язика. І те, що вона щойно сказала, вийшло якось гарно, просто. Ну що їй сказати?

— Ви знаєте, я дуже радий, дуже радий—видавив він ці слова і подумав: Феня мабуть думає: «ще б пак не радіти».

— Сідайте, товариші.

— Ні, ми не будемо сідати,— за всіх відповіла Феня,— ми зараз ідемо гуляти! Хочеш з нами?

— Іти з вами? Що за питання, звичайно, я іду.

Він таки справді був радий. Таніне обличчя — воно видавалося йому чистим та ясним. Немов упало на нього проміння від прожектора. Яка ж вона гарна, ця дівчина. На ній було легке вбрання. Без хустки.

Її русяве, рівне, блискуче волосся, мабуть, м'яке, було рівно підрізане.

Тепер, як і тоді, коли він зустрів її вперше, воно не слухалось ні гребінця, ні тим паче пальців; неслух'яне пасмо все падало на щоку. І було смішно з тих пальців, тоненьких білих пальців, бо вони все намагалися прикласти його раз на завжди.

Йому здавалося, що він уперше бачить одкрите несховане волоссям чоло жінки.

У Марусі хустка майже торкається брів. Наче людина навмисне ховається з чолом. Феня чоло ховає, показуючи чорне, як вороняче крило, трохи кучеряве і міцне, розкішне волосся.

— Звичайно, я іду.

Він заметушився. Натягнув пальто — десь щез кеп. Чортів кеп, виявилось, на своєму звичайному місці, на полиці під газетою. Скинув пальто, бо всі були без пальт.

— Я навіть не знаю, як мені вдягатися,— кинув він,— я іду без пальта, а то й без кеп! Ні, кеп я мабуть надіну.

Настрій зіпсувала Феня: як вчителька школяреві, так, що всі помітили, вона сказала йому:

— Я ніколи не бачила, щоб ти так по-телячому виявляв свою радість. Поводься трохи спокійніше, трохи розумніше; ти не... малий.

Довелось одягнути пальто.

Ішов він з Танею.

Про що ж говорити?

— Таню, ви давно були на Зеленій Змійці? Ви бачите, яка чудова у нас природа... Смішно, але уявіть собі — я два роки не був на Змійці. Я навіть забув, яка вона. А колись же я знав кожен камінець, кожне дерево, кущик.

— О, давно, давно.

Феня, що балакала з Марусею, йдучи трохи попереду, раптом гукнула:

— Ходімо, товариші, в Яр! Як ви на це? У Яр, а потім на Зелену Змійку...

Ну й Фенька! Мартин же тільки одкрив рота, щоб сказати це саме.

— Але раніш треба зайти за Прошкою, товариші.

Згода!

Згода, крім Марусі. Вона завернула за ріг, щось сказавши Фені. Мартин угадав: коли вони вертатимуться з Прошкою, вона чекатиме всіх із Федею.

Прошки дома не було. Як тільки Феня почула це од його матері, обличчя її зразу ж змінилося. Вона розгубилась до останнього. Цього вона, видно, не чекала.

— Та як же так?...— щиро здивувалась Феня.— Він же казав, що неодмінно буде чекати. Сказав, неодмінно і... на тобі...

— Сказав, піде зацікавитись до вас...,— в'їдливо, глумливо вклоняючись, відповідала Прошчина матір.

— До мене?

— Та не до мене ж? Він же кожного разу...

Але докінчити Феня не дала.

— Тільки що ж, п'ятнадцять хвилин тому він був.

— Був і пішов.

Кінець - кінець стара жінка розгнівалася. Прошка сказав, що піде займатися до Фені, до неї таки по чортовій політграмоті. І вчора, і щодня до темненької ночі вони вчать тую політграмоту: і вона хоч не знає, що там воно за політграмота, так і слава богу, догадується. Хай їм чорт!

— Скажіть ви,— звернулася вона до всіх,— які заняття уночі?

Феня зовсім пропала. Вона, звичайно, могла б відповісти на закиди вельмишановної, не знати чого обуреної і незадоволеної, мамаші, але та слухати не захотіла і з серцем грюкнувши хвірткою, щось бубонячи, пішла до хати.

Виправдуватись перед Мартином не було чого. Мартин радів: нарешті таки Феня має до кого притулитись.

На розі вже чекав Федя.

Маруся за кілька хвилин устигла змінити зачіску. Техніка напудрювання дійшла такої удосконаленості, що ніяк неможна було людині, котра не зналася на цьому, вгадати, чи то пудрилася Маруся, чи такий свіжий у неї колір обличчя.

Чи то від пудри, чи тому, що близько був завжди веселий, сьогодні ніжний, як ніколи Федя, Федя, що раз у раз з такою надією поглядав на неї та нишком силкувався доторкнутися до неї, що вона ніяк не могла зробити своє лице суворим,— Маруся була в ударі.

А Федя ніби вдруге на світ народився.

Сьогодні він навіть не розмовляв голосно, не суперечив... Тихенько з загадковою посмішкою він згоджувався на все, відповідав скромно, не натякав, не говорив масних речей. Що б він не говорив, кого б не слухав, на лиці був той же вираз упевненості й задоволення. Наче між ними була розмова, що її не можна знати нікому, наче вони оце, як прийти сюди, цілувалися.

— А от ви, друзі мої, не знаєте того, що знаю я. А от ви й не знаєте, що я придумав,— казало його лице.

Уп'ятьох вони проходили вулицею. Всіх вела Феня. Мартин запропонував пройти повз кладовища і зійти ярком. Проти цього маршруту протестувала Феня. На її думку, глупо вештатися там, де немає ні кущів, ні провалля, ні річки. Нічого цікавого початок яру з себе не являє. Іти ж вулицею єсть рація поперше тому, що єсть надія зустріти ще когонебудь, подруге коли й не зустрінуть, то їй хочеться зайти до Тані. Таня їздила до міста і щось там привезла. Крім того, їй взагалі хочеться йти вулицею і зійти в Яр із степу, стежкою, яка починається од каменя.

Таня, що ніяк не могла зрозуміти Феню,—на її думку настрої у неї раптом змінився на гірший після того, як вона не застала Прошки дома,— йшла з Мартином, силкуючись бути однаковою з усіма. Як і Мартин, вона ніяк не могла зрозуміти, до чого Феня веде. Призначення прогулянки — пройтися, попустувати, втягти в своє коло Таню,— щезло вже хоч би й тому, що у Фені, верховода й ініціатора прогулянки, змінився настрій.

Мартин хвилювався.

Чомусь здавалося, що саме там, коло дворища дяді Яші, щось мусить скоїтись. Його підозрення мабуть передалося Феді й Тані, бо вони придивлялися до Фені. Федя навіть пустив Марусіну руку.

Ось темна, низенька, як і всі тут, хатинка дяді Яші. Ось із - за стіни сусідньої хати видно одне вікно, ось визирає друге.

Феня од Мартина одійшла до Марусі. Вона хотіла говорити з нею так, щоб не чув ніхто. Мартин пильно стежив. Щось таки вступне Феня.

— Мартине,— тихо, ніби збираючись розпитати про щось дуже важливе, звернувся до нього Федя Маркин,— ти знаєш, що я скоро буду жити разом з тобою?..

— Як це так разом?

Федя сказав це так, наче він в цій історії не винен і тепер, слідкуючи, яке враження справить це повідомлення на Мартина, зупинив свій погляд на його очах.

— Ми, я і Маруся, будемо жити разом з тобою на одній квартирі...

Мартин ще не розумів, як це буде, але Федя збентежив його.

— Я все ж трохи не розумію.

— Як же ти не розумієш? На одній квартирі ми всі: ти, Маруся і я будемо жити. Чого ти так лякаєшся? Ти ж знаєш, що я і Маруся записуємося.

Мартин відповів, що знає давно.

— Ну, от... Для того, щоб жити, треба мати квартиру. Ти занімаєш одну кімнату, а другі дві через кілька днів звільняються... і я вже все владнав.

Тепер Мартин зрозумів усе. Йому не хотілося жити в одній хаті з Марусею, але щоб не образити Федю він, немов не вірячи, що всім можна буде так гарно влаштуватися,— спитав:

— Ні, ти серйозно це кажеш, чи, може, жартуєш?

— Серйозно.

Три маленькі віконечка, ніби прорубані не для світла, а для того, щоб у хаті не задихнутися, здивовано глянули на тих, хто проходив вулицею.

Раптом Федя покинула Марусю й зупинилася. На лиці грала хитра, а разом і лагідна посмішка.

— Товариші!— гукнула вона до всіх, а дивлячись на Мартина,— товариші, ми на хвилиночку з товаришкою Танею зайдемо до хати глянути на те, до чого вам немає ніякого діла.

Вона передихнула, глянула на Мартина і, невідомо для чого, додала:

— Товариші! Товаришка Таня залишається жити тут, у нас. Одним культурним робітником у нас більше. Вона буде вчителькою, бо така у неї професія. Як це трапилося, що вона буде вчителювати саме в нас, це — не ваше діло; так само немає вам діла до того, чого ми до неї заходимо. Причин тут багато. З вас досить от чого: чекайте нас, а ми підемо і вернемося зразу ж. Ходімо.

Вона схопила Таню за руку так, як хапає іноді подруга подругу на кону і потягла її.

Маруся, вигинаючи станом, обперлася об Федю. Мартинові здавалося, що вона, як кішка, легенько торкнулася об нього. Федя взяв маленьку, гарну руку і погладив її своєю незграбною долонею з підгризеними нігтями на товстих куцях пальцях.

— Чого вони пішли?— спитав він Марусю.

Рука його ще раз погладила рожеву руку Марусі.

— Хто їх знає?— відповіла вона, ховаючи руку за спину.

Враз вона сказала:

— А втім я знаю, чого вони пішли.

— Нічого ти не знаєш...,— підштовхнув її Федя.

— Не знаю? А от і знаю: вони пішли подивитися на Надійку, дівчинку цієї... Тані...

Щось холодне розлилося Мартинові в грудях. Спершу він подумав, що це жарт. Він напружено силкувався вловити на обличчі Марусі посмішку, хоч тінь посмішки. Тоді б він знав, що вона жартувала. Що це значило, він не розумів, але од слів її, од неприємного холоду, в грудях заболіло. Наче він втратив те потрібне, дуже потрібне, без чого життя загубило зміст.

— Що ти сказала?— тихо перепитав він.

Маруся помітила, як вплинули її слова на Мартина. Це зацікавило її. Голосно одрубуючи кожне слово, вона сказала ще раз:

— Пішли глянути на дівчину Тетяни.

Хвилинку подумаєши, не спускаючи очей з нього, слідкуючи, як мінялося його лице, вона додала:— дівчина... хіба ти не знав цього!.. їй четвертий рік.

— Я також не знав цього. Чорт його знає, як можна тепер помилитись... вона така молода, свіжа... у неї таке лице, що здається їй років дев'ятнадцять... і раптом маєш — дитина!— вставив слово Федя.

Мартин все ще широко - одкритими очима, не ймучи віри, дивився на Марусю. Він не вірив їй, але невіра щезла, як щезає од сонця туман. Маруся трохи здивована, немов бажаючи сказати: «чого ж ти так здивувався, друже, хіба для тебе це так важно»— сміялася своїми сігими, аж ясними очима. Здавалося, що сміх той був глузливий, жорстокий. Мартинові хотілося видушити, вирвати, викрикнути біль, що враз запік коло горла, але він тільки дивився на сірі очі, що щідили сміх.

Він зрозумів, до чого велася прогулянка.

Маруся раптом не вдержалася. Дрібний регіт прорвався несподівано і для неї самої.

— Ха, ха, ха!.. Чого ти так змінився?.. Ха! Мартине, ти зблід, почервонів... Знову зблід, Мартине!..

Мартин прислухався, як з кожною секундою зростала в грудях лютя, як підкочувалася вона до грла. Він не знав, що буде тоді, коли вона вибухне.

— Ось зараз я розчавчу її, розірву гострий мишиний ніс...

Він аж жажнувся, коли зрозумів, якої сили буде цей удар, жажнувся, проковтнув слину і силувано спокійно сказав:

— Мовчи...

Більше він не міг вимовити й слова. Маруся боязко притулилася до Феді. Федя зробив крок назад і вона ледве не впала.

— Що ви показалися?.. Крокодили!

— Я не знаю... відповіла Маруся і витягла хусточку, щоб зімняти її в руці,— Я не знаю...

Голос Тані раптом почувся з дверей хатини. Вона захоплено щось говорила Фені.

Хижий, хворобливий вираз, що завжди був у Фені тоді, коли вона злостилася, щез. Суворя зморшка над носом, що робила обличчя старішим, ніж воно було— зникла. На лиці грала усмішка.

Таня підходила, а він дивився на неї і хотів знайти в її обличчі чуже, вороже.

Ні, лице молоде. Вона така ж, як і десять хвилин тому. Ті ж помітні, не чорні, темно - сірі брови, ті ж великі, блискучі, немов зрошені очі, те ж чарівне тепло й лагода в них. Феня, засміявшись, промовила:

— Ох, яка ж вона гарненька, якби ви знали! Це якась Червона Хусточка, Мартине!..

«Мартине»... чому він?

— Ет!—крутнувшись, махнула вона рукою,—що з тобою, рибою, говорити? Весело вона промовила до всіх:

— Товариші, я гадаю, що ми сьогодні на Зелену Змійку не підемо! Я, наприклад, не хочу йти, мені здається, що буде дощ. Гляньте, яка страшна хмара. І потім... скоро буде темно, вже надвечір.

Це роздратувало Мартину. Страшної хмари на небі не було. Усе небо було вкрите пухкими недощовими хмарками, що сунули до станції. До вечора було ще годині зо дві.

— Ніяких хмар немає,— байдуже промовив Федя.

— Як немає? Люде добрі, він каже — ніяких хмар!

Маруся з Федею переглянулися їм одним зрозумілим поглядом.

— Ну то я голосую,— гукнула Феня і звернулася до Марусі:

— Ти як: хочеш іти?

— Мені однаково. Я можу й не піти.

— Ти, Федю?

— Я так само.

— Ви... ти, Таню?

— Я корюся більшості. Сама я не піду... Але мені хотілося б піти.

— Ти, Мартине?

— Я йду.

Цього, певне, всі чекали. Феня скривилася і знову крутнулася на одній нозі.

— Ну то й прекрасно. Ідїть удвох, будь ласка.

І щоб замаскувати хвилювання, вона по черзі глянула кожному в вічі.

— А то як би ж ти пішов сам?... Ха, ха, ха!.. узялю, як закоханий поет, блукає яром сам... і нудьгує. Мартине, соромно бути таким! Чого ти сьогодні такий чудний?

Федя й Маруся, узявшись за руки, одійшли. Таня стояла ні в тих, ні в сих, нічого не розуміючи.

Їй подобалось тонке, довгасте Мартинове обличчя.

Не знаючи відносин, що були між Фенею і ним, вона чомусь співчувала, навіть жаліла його. Побите віспою лице й темні очі його раз - у - раз примушували сказати йому щось ніжне, тепле, від чого ця людина заспокоїлася б, зробилася б одвертою.

Феня сама взяла його за руку і, як школяра, поставила перед Танею.

— А справді, чому б вам не піти і не пройтися — звернулася вона до Тані.— Знайте, з ним треба поводитися, як із дитиною. Гляньте, який він сірий... Це тому, що він рідко бував на морозі й сонці. Іди, Мартине, гуляти... І товаришка Таня згадає дитинство...

Вчулося Мартинові, що в словах її, крім роздратування, бреніла й ласкавість. Це іноді бувало. Він розумів, що вона має на думці залишити його й Таню самих.

Чи не нова це витівка?

Ну й що ж: хай собі в цієї жінки буде чоловік і дитина. Яке, врешті, йому діло до того. Він піде з нею. Не можна ж, справді, бути таким йолопом перед Фенею. Він, наче прохаючи допомоги, глянув на Таню.

І знову Феня дзвінко, немов з чогось другого, що вона нарешті згадала, зареготала.

Тепер вона хотіла втекти.

— Прощайте, я сьогодні, як дурна міщанка. Слухайте, йдїть і погуляйте! Тобі ж, Таню, цікаво поглянути на ті місця, де ти бувала ще дитиною. А річка наша, як казка... Серйозно, очеретик, камінці, весна! Та й йому треба подихати. З ним як з дитиною. Прощайте... Ідїть же, ідїть...

Усміхнувшись, навіть не чекаючи на відповідь, вона побігла за Федею й Марусею, що вже встигли одійти од гурту кроків на двадцять.

— Не розберу я цієї Фені,— трохи згодом замислено промовила Таня,— от зараз вона так мінялася... Злість, а разом лагідність, щирість... не розберу... Ну, що ж, товаришу Мартине, ходімо.

Повітря стало ніби вогкішим. Пахло пролісками, молодію зеленню і весняними водами. Кора на деревах не висихала, хоч дощу й не було. Од неї лився своєрідний пах. І ніяк не можна було розібрати, чим пахло повітря ще: чи корою, чи мохом, чи може то був пах її, пухкої, чорної тут у єдиному місці коло виселка— Байраці,— пах землі...

Мартин вів Таню повз річку в глиб Яру. Зелена Змійка шелестіла торішнім очеретом, виступила з берегів, зробилася жвавішою, справжньою річкою.

Колір води був жовтуватий, бо яром у Змійку текло чимало струмків з рудим горішнім ґрунтом.

Од швидкої ходи, од бугрів, що їх подекуди треба було переходити, Таня почервоніла. Мартин не міг не бачити, як здіймалися її груди. Він уже не думав, що в неї єсть чоловік і дитина. Він навіть не спитав про це. Нишком поглядав він на її лице.

І тоді, коли вона ловила його позір, він дивився в землю, говорячи про щось непотрібне.

Із нею було зовсім не так вже й страшно, як здавалося. Він не помічав, як це робилось, але розмова їхня лилась, як у давно знайомих людей, товаришів.

Одного разу, цього дня він змушений був взяти її за руку. За теплу, м'яку руку. І це трапилося не так вже й несподівано для обох. На горі піскувата земля висохла, а коло річки чорнозем намок, розлазився під ногами.

Таня послизнулася і ледве не впала.

Мартин був дуже близько коло неї і вчасно вхопив її за руку.

— Ой, ви ледве не впали?!— скрикнув він.

Од цього вони обоє чомусь зареготали, а потім йому стало соромно. Він подумав, що вона може його вчинок взяти за щось інше, не за звичайну послугу.

Таня багато сміялась. Її сміх був легкий, не такий, як у Фені, як дзвіночки.

Вона спитала його:

— Чого Феня така нервова?

— Я не знаю,— відповів він,— вона не нервова, а лиха.

Таня трохи подумала.

— У вас багато в комсомолі?

— Багато.

— І всі вони такі... інтелігентні, як Феня та Маруся і... ви?

— Ні, це бачите... У нас багато справжніх робітників... юнаків, котрі працюють коло вугля.

Вони довго говорили про погані ухили, що з'явилися в комсомолі і що про їх писалося в книжках та газетах.

— Але що робити з такими?!— вигукнув Мартин,— Що робити? У нас же немає людей, немає тут. Я вам розкажу про Марусю. Я дав їй казки Вайлда... Я гадаю, що й Вайлда треба прочитати. Другого дня вона шпурляє мені книжку: Я,— каже,— не дитина, щоб читати казки... І ви знаєте, на мене вже наліпили «яричок» інтелігента.

— А у вас щось таки єсть таке... А як ви думаєте, я партійка?

Що вона грається, ця Таня? А як же може бути інакше? Виходить, ні, коли так спитала.

— Партійка, звичайно...

— Я так і знала, що ви не вгадаєте. Всі, кого б я не запитала, відповідають, як ви. Ні, я позапартійна,— підкреслила вона останнє слово.

— Але комсомолка?!

— Ні, яка ж я комсомолка? Переросла... Я механічно вибула.

— Як?... А чого ж я був переконаний, що ви партійка?..

— Не знаю чого...

Чомусь після цієї розмови безтурботний і веселий настрій Танін щез.

Коли почало сутеніти, вона сказала, що їй холодно й запропонувала йти додому. Мартин повів напростець. Йому стало жаль цієї невеличкої жінки.

— Слушайте,— раптом сказала вона йому,— а мені все таки не хочеться залишатися тут у вас.

— Чого?

— Погано у вас. Це ж будуть найближчі товариші: Феня, Маруся... От учора та й сьогодні і навіть коли я приїхала, вона робить сцени. Мені чомусь думається, що вона рие під мене.

— У неї така натура... Разом із тим вона цінний робітник. А у нас не так і погано. Треба тільки багато працювати... Працювати треба.

З кожною хвилиною темнішало. З кожною хвилиною тихше йшла і тихше говорила Таня. Мартинів увесь час здавалося, що вона хоче сказати йому щось важливе, залишитися з ним довше і тільки чекає, щоб він повів її назад.

Замиготіли біленькі вогнички виселка. Мартин силкувався вдивлятися в обличчя, але його вже майже не було видно. Тільки темний рідний профіль.

До нього вернувся неспокій, що опанував був його тоді, коли од Марусі почув про дитину.

— Як звуть вашу дитину?— спитав зненацька він.

— Надійка... Надія — здригнулася Таня,— а чого ви спитали?

Так, вона здригнула. Може од несподіванки? Вона, здається, і відповіла не зразу.

— Так спитав... Я знаю, що у вас дитина.

— Знаєте, що дитина. Ну то й що?

Не слід було починати про це — подумав він.

— Нічого... Коли я вас побачив уперше... я ніколи не подумав би, що у вас є дитина. Тільки ви не сердьтеся на мене, Таню... Я нічого не маю на думці... У вас єсть і чоловік?.. чи краще... Хто ваш чоловік і де він?

Таня відповіла не зразу. Це питання вона чула від багатьох. Вона згадала, що всі, довідавшись, що в неї єсть дитина, а чоловіка немає, поводитися не так, як з усіма.

Одні,—для їх це вигідна річ,— робилися нахабнішими, другі, одсахнувшись, як од хворої, тікали. Перших, чоловіків, було більше, других, жінок, менше.

— Ні, нема... Чоловіка в мене немає.

Мартин витяг хустку, щоб витерти краплі поту, що враз з'явилися на чолі. Він хотів зробити це непомітно. Хотілося спитати про все, але не міг відшукати потрібного в хаосі думок.

— Товаришко Таню, дозвольте зайти до вас колись... хоч і завтра,— насмілювався прохати Мартин, коли вони дійшли до фіртки,— мені так хочеться побути з вами, поговорити.

Таня трохи помовчала. Мартин чекав відповіді. Сутінь вже спустилася над парканами. Він у думці кляв цю сутінь, що заважала бачити Таню. Але разом із тим він розумів, що сутінь визволяє його.

— Ні, цього я не можу...

— Не можете... Чого?

— Трохи незручно. Я навіть не знаю, як би вам розказати...

Йому схотілося підійти до неї ближче, доторкнутися до неї.

Таня поклала руку на клямку воріт. Він придержав її. Не хотілося, щоб саме тепер, коли вечір, коли, здається, нікого, крім їх двох, на вулиці немає, вона йшла од нього. Тепер він зрозумів, що всі дні після першої зустрічі він мріяв про такий вечір. Цього вечора вони повинні бути вдвох: він, Мартин, і вона, Таня...

— Не можна, значить. Так чого ж хоч?..

Несподівано Таня взяла його за лікоть.

— Ходімо, пройдемо вулицею.

Вона легко держала руку на лікті і пустила аж тоді, коли він повернувся назад.

— От мені чомусь спати й не хочеться. Давайте, пройдемо до тих двох вогнів, повернемо назад і потім розійдемося. Он бачите вогні?

Мартин насторожився й посміхнувся.

— Чого ви сказали «розійдемося»?

— Ну, однаково: підемо кожен до своєї хати. Так вам треба знати, чого не можна...—не то спитала, не то зауважила вона,—про це довго говорити, але ви зрозумієте з кількох слів. Ви знаєте мою тітку?

— Ганну Павлівну? Трохи знаю.

— От... Ганна Павлівна й дядя Яша — люди старих поглядів. Вони,— у мене немає ні батька, ні матері,— дивляться на мене як на свою дочку, як на власність. І вони бояться, по їхньому, я вже раз «опеклась». А я ніяк не «опеклась». Тепер незручно заходити не тільки вам, а й взагалі нікому; їм це важко. Я ж тут недавно, і мені не хочеться, щоб через мене вони порушували свій спокій, свої надії. Але це не все. Головне,— тітка моя дуже хвора. Їй не можна хвилюватися. А раз вона побачить вас зо мною, значить, вона не зможе не хвилюватись. Якби ви знали, як вони люблять мене! Мені навіть чудно: вони бережуть мене, ніби я маленьке дівча...

— Ви не така вже й доросла,— спробував пожартувати Мартин.

— Скільки вам років?— раптом спитала Таня.

— Двадцять чотири.

Надворі темнішало дужче. Удень було багато хмар. Тепер вони позникали, і зорі — далекі, невідомі світи — миготіли таємничими блисками.

Виселок принишк, ніби притулилися, прикипіли, прислухаючись до підземного гомону, коробочки зовсім чорних хаток. Вітер — легенький, м'який, теплий вітер — віяв на щоки, шию, і від того тіло палало.

Вже засвічено світло в хатинці дяді Яші. Таня побачила це перша і повернула назад, не дійшовши до намічених вогнів. Мартин притулився до паркана. Таня стояла коло фіртки.

— А мені хотілося б побачити вас... Я сьогодні думав про вас,— випалив він.

Враз йому схотілося зробити так: розтібнути комір сорочки, взяти, легенько — легенько взяти її голову і притулити до тіла щокою. Він подумав про поцілунки. Ні, ні, йому хотілося тільки притулити голову до грудей, близько коло шиї, і стояти так.

Він навіть уявляв собі, як це повинно було бути. Ії щока спочатку холодна, потім тепла. Його тіло тепле, тепле аж гаряче. Дихання гріє тіло, і він чує тепло ротом. Він зробив крок до неї. Таня ніби оступилась.

Потім, коли він ішов додому, йому весь час здавалося, що вона оступилася навмисне.

— Ви таки нервовий,— невідомо чого сказала Таня,— знаєте що?.. Ідіть сюди...

Не дихаючи, немов налитий теплом, він підійшов до неї і взяв її руку трохи вище п'ясти. Вона звільна випручалась. Мартин нічого не розумів. Він хотів сказати їй, що йому дуже хочеться держати руку.

— Ходімо, посидимо на дровах.

Вона стала так, наче одчиняла фіртку для нього. Коли він був дуже близько біля неї, він знав, що вона чує, як стукотить його серце.

Машинально він зробив рух до грудей, але зразу ж опустив руку. Таня обережно причинила фіртку.

— От... Тут ми самі...— прошепотіла вона, щоб її голосу не почули в хаті.

Коли вони сіли, Мартин промовив:

— Розкажіть про себе.

— Темно і трохи страшно, правда. А все таки тут затишніше, ніж там.

— Правда. І ніби вождо. Ви не змерзли, Таню?

— Ні.

Вона пильно глянула на Мартинове лице і стулилася, сховавши долоні під пахви.

Мартин подумав:— що тепер робив би Прошка?

Він не хотів відповідати на питання, але зловивши себе на цій думці, примусив себе дати відповідь.— Прошка взяв би і притулив би її до себе.

А що якби це зробив він? Навіщо вона привела мене сюди?

Раптом він узяв її руку. Це трапилося так несподівано, що він потім не міг пригадати, як це він наважився зробити.

— У вас холодна рука. Ой, холодна ж яка!

Він обережно й ніжно, як міг ніжно, погладив її. Так гладять курчатко, кошеня, або тім'я дитини.

Таня не пручалась. Він чув, як вона торкнулася, ніби притулилася до нього, плечем і всією рукою.

— Розкажіть, розкажіть, Таню...

— Ну, а навіщо про це розказувати?— спитала вона.

— Розповідайте... це так приємно слухати...

— Про що ж я розказуватиму?

— Ну про... Надійку... Правду казала Феня, що вона як Червона Хусточка?

— Я не знаю. Хіба вас так цікавить це? І чому це вас цікавить? Я її люблю, Надійку. Ну що я можу розказати про неї, коли я бачу її кожної хвилини?

Таня зігнулась ще дужче.

— Я не можу нічого сказати... Колись самі побачите.

— Ну тоді про чоловіка... Де ваш чоловік?

— Про чоловіка?.. Я не знаю, де він... Це чудно, правда. Чудно, що я не знаю, що жінка не знає, де її чоловік.

— Ні... чого ж чудно...

— Про це треба спочатку... Мені й самій хочеться про це розп'ясти вам. Я виїхала відділя чотирнадцяти років учитися.

Вона визволила руку і знову сховала її.

Плеце гріло. Вона нагнула голову, немов придивляючись до чогось на землі. Була вона як дівчина. Волосся спадало на чоло. Вона іноді одкидала його.

— Я жила в місті сама, на квартирі з подругою. Ви вже знаєте, що батьків у мене немає... можна сказати, що немає. Смерть батька — якийсь тягар наді мною. В смерті я не винна, як може бути невинна дитина, але мені змалку вбили в голову, що смерть трапилась через мене; зв'язували це з якоюсь нечистою силою, що знаменувала цим випадком народження нещасної людини. Я, сказати б, була проклята. Хрестили мене на селі. Мій батько був горбатий. Горбата людина, писар у волості. Кажуть, він був надзвичайно чесний і доброї вдачі. Таких людей, казали, було двоє на все село: батько і його брат Яків — дядя Яша. Дяд Яша після смерті батька кинув село і пішов на залізницю по канцеляріях.

Так от мене хрестили. Нашу хату в селі добудовували, і ми вже в ній жили. Східців ще не було. Замість них на цеглинах лежала дошка. І от мій батько оступився на цій дошці, впав і вдарився грудьми об землю. Ви знаєте, які в горбатих груди. За тиждень він умер. Інакше не могло й бути. В горбатих груди гострі, курячі.

Я і мати лишилися без нічого. Я не знаю, чи любила, чи хоч поважала вона тоді батька, але мене вона ненавиділа. Вона з радістю віддала мене дяді Яші тоді, коли я вже їла, могла ходити і коли дядя Яша працював на залізниці. Вона ще живе... Її життя—страшна історія... коли б я була письменницею, я написала б

страшний роман. Я її дуже часто бачила. Вона міняла собі чоловіків, бо була вродлива і крім того... баба. Останній із них,— вона жила з ним довше, ніж з усіма,— був приставом, поїхав із денікінцями і — остання вістка — вмер у шпиталі десь на Поділлі. Це була сіра, кволла, хоч і товста людина, що читала Толстого, була вегетаріянцем і брала хабарі тільки з різників та крамарів.

Багато в житті мені допомогли тітка й дядько. Я ж була їм, як їхня дочка. А тепер уявіть собі таке: я без їхнього відому,— буває ж такий період у людини, коли вона раптом почуває себе такою самостійною, що не зважає на думки дорослих, часом зневажливо ставиться до їх і думає, що вона може все робити сама,— я якось забула в той час їх — вийшла заміж та ще й за партійця. Це було чотири роки тому. Одного разу Зіна, моя товаришка, познайомила мене з Максимом... Я не знаю... він мені подобався. Він міг бути добрим... іменно „міг“, бо був, як виявилось, жорстокий, самозакоханий і нечесний. Але спочатку я плюнула б, як кажуть, у фізіономію тому, хто сказав би, що він буде таким, яким він потім зробився. Ми багато читали, думали... Він читав мені вголос. Він чудово міг читати... Чотири чи п'ять місяців він... бував у мене... Ми рішили, що він скінчить ВУЗ, а я працюватиму... потім вчитимусь я.

Слухайте я... я не можу про це говорити.. Все зробилося так, як робиться у всіх, у багатьох. Ми жили. Спочатку окремо, потім укупі. Він вимагав, і ми записалися. У мене народилася дитина.

Таня помітно хвилювалась.

— Де він тепер?— спитав Мартин, коли Таня замовкла.

— А я знаю де? Десь у місті... Ми розійшлися тому, що в нас не було нічого спільного. Коли я ходила вагітна, він тікав од мене... не міг дивитися на мене... Я не могла ходити швидко, і він злостився. Він десь пропадав цілими днями. І стало дуже просто. Я почала любити дитину... Ви знаєте що? Хочете, я приведу показати вам дочку?

— Хочу,— відповів Мартин.

Таня встала. Мартин взяв її за руку.

— Не треба... не треба...— тихо сказала вона,— я ще не все сказала... Вона співає пісні... Це дитина!..

Мартин знав, що дитина вже спить, і розумів Таню. Їй треба було витерти сльози. За хвилину Таня повернулася сама. Дитина спала, і їй не хотілося її турбувати.

— Нічого, я її побачу іншим разом. Сідайте.

— Ні, я вже не можу. Вони чекають... Я не хочу турбувати їх. У тітки жар. Мартин підвівся. Йому треба щось було сказати Тані, щось важливе, але він не знав, як почати. І, як навмисне, вона немов чекала од нього.

Вони мовчки дійшли до фіртки.

— Слухайте, а все ж мені хочеться бути у вас. Я знаю, що дядя Яша не буде сердитися на мене і... Ганна Павлівна не буде.

Таня посміхнулася.

— Провести вас трохи ще?

— Проведіть. Вас чекають тільки. Ідіть краще.

Гримнули двері. Таня зупинилась.

— Таню!— почувся голос дяді Яші.

— Я,—швидко відповіла вона.

— Ти тут?

— Тут, дядю, тут.

— Ідіть,— узяв її руку Мартин,— ідіть, бо ще лаятимуться.

— Ні, нічого...

Опустивши голову, вона думала. Вона таки хоче йому щось сказати...

— Я вам хочу щось сказати. — нарешті промовила вона. От що... Я житиму тут, працюватиму і... мені не хочеться, щоб ви почули це од когось... не хочеться вам брехати... Я хочу сказати, чого ми розійшлись. Я хочу бути чесною і кажу.

Тихо майже пошепки вона сказала:

— Ми розійшлись того, що потім... він... заразив мене на погану хворобу і сказав, що винна я...

Дядя Яша закрив двері.

— Яку хворобу? — ковтнув слину Мартин.

— Погану... ну... венеричну... але я скоро видужала... Так... я вилікувалася... Ну, прощайте... Знаєте що?...

Таня немов стрепенулась. Мартин, приголомшений її словами, чекав... Вона глянула на вогники і взяла його руку. Раптом вона міцно стиснула її.

— Ідіть... Нічого. Це дурниця... Колись же побачимось...

— Ну да...

Вона швидко побігла. Йому здавалося, що вона нахилила голову й закрила лице руками.

Мартин стояв, думаючи, що Таня вернеться і скаже йому про побачення. Пішов він тоді, коли вона постукала, і коли їй одчинили двері. Спершу йому хотілося йти тихо, розібратися у враженнях од зустрічі з Танею, розібратися в розмовах. Поволі кроки його робилися дзвінкіші, прудкіші.

Він дивувався тому чудному настроєві, що враз опанував його.

Чудно, але повідомлення про хворобу тільки на короткий час схвилювало його.

— Це все дурниці, коли поставитися до цього тверезо.

Схотілося затанцювати, а потім побігти так, щоб шуміло повітря від дотику до тіла.

Дома він засвітив світло і коли воно розгорілося, глянув у шматок від розбитого дзеркала.

От тобі й піп. Який же, любий мій Прошко, з мене піп? Очі йому горіли. Горіли так, що здавалося йому, наче він вродливий, гарний. Він не знав, що він може бути таким. Нахильці, без хліба, він випив усе молоко, що без нього принесла Настя.

Він був переконаний, що ця пляшка молока буде надзвичайно корисна; корисна як жодна з випитих до сьогодні.

Раптом він відчув потребу щось робити: рухатися, бігти, робити якусь гімнастичну вправу. Зробилося душно. Ходімо на двір!..

Швидко він скинув пальто і кинув його на ліжко. Він зупинився посеред хати, розставивши ноги і зробивши руками такий рух, наче зустрічав боксера. Глянувши по кімнаті, він не знайшов нічого такого, що можна було б переставити з місця на місце, або винести геть. Усе було на місці.

Він узяв табуретку за ніжку знизу, підняв її вповорень плеча і налічив дев'ять. Дев'ять... Раніш він не зміг би так підняти табуретку.

Раптом він згадав: груба топилася три - чотири дні тому; надворі тепло, — весна, та повітря ще віддає сирою землею й холодом. Не завадить призапасити дров. Не вдягаючись, він вибіг, схопивши в сінях сокиру.

— Рубати дрова! Дрова рубати, сто чортів його мамі! — голосно гукнув він і по топорище загнав сокиру в м'яку, вохку землю.

— Де дрова? — бадьоро спитав він, і йому стало приємно і того, що в нього такий чортячий настрій, й того, що в грудях тепло, і того, що хотілося гукнути до життя, якого він цурався, як пустельник, і того, що в тілі почував надзвичайну бадьорість і силу і розмовляв так, наче коло нього був хтось живий.

— В сараї, пустельнику мій, де ж можуть бути дрова?

— Ага... В сараї сховалися? Чудово! Гаття, Мартине!

Він кинув цілу купу поліняк, що вже відвогли.

Потім він почав рубати і безупинно рубав доти, доки сорочка прилипла до спини і доки було чим дихати. Крапля поту впала на руку, одна, друга. Вони розмазалися по всій руці. Він здивувався, що фізично він такий сильний.

Єсть сила, але вона схована. Тепер вона вибухнула. Мартин одкинув убісокиру, як цурку.

Перед ним лежала гора нарубаних дров. Таку силу дров він не міг би рубати навіть узимку, коли вони мерзлі, навіть удень. І він не втомився. Повітря видавалося таким теплим, так гріло лице, так вільно дихалося, що він і не думав про хату.

Важко дихаючи, сів він на оцупок і притулив руку до грудей. Там колотилося так, ніби серцю тісно і воно хоче вискочити з грудей.

Він розстібнув комір і повернувся грудьми в той бік, звідки був вітерець.

Зразу ж приємна прохолода розлилася по грудях, плечах, дійшла до спини. Сорочка похолоднішала. Завтра він буде зовсім іншою людиною. Побачимо, як горітиме робота в його руках!

В голові народжуються ідеї, легко перетворюються в діло в житті. Все кипить. Він — джерело негасанного творчого вогню.

Наче в кінові, від початку до кінця, проглянув він сьогоднішній день.

Його розбудила пекуча крапля, що покотилася з лоба на око.

Він згадав, що він без шапки і в одній сорочці. Оце вже необережність — сісти на холодному повітрі спітнілому і майже голому. Хутко зібравши дрова, які валялись долі, він пішов до хати. Прощуміла сила, як бурхливий потік і щезла; він втомився.

— Щоб часом не застудитись,— подумав він.

В хаті Мартин швидко роздягся і, вклавшись із головою у вкривало, почав дихати собі на груди.

VIII

Дядя Яша запобігливо зазирнув у вічі Тані. Його очі блиснули. Він хотів щось піймати, зрозуміти, але нічого не помітив. Лице племінниці було трохи рожеве од хвилювання, трохи веселе. Йому здавалося, що вона оце тільки одійшла од веселої юрби, де бігали, жартували, сміялися. Йому все ще важко було миритись із тим, що в Тані — Надійка. Ну де ж таки! Вона сама ще таке дитинча.

Надійка спала, поклавши жміньку під щічку. Таня підійшла, обережно витягла руку дитині і розправила пальці, щоб кулачок не давив тіла.

Ганна Павлівна з слізьми на очах дивилась на Таню, наче на ікону. Таня погладила дитину по голові, а Ганна Павлівна чомусь похитала головою і витерла очей.

— Спить?

— Спить.

І знову хвора докірливо похитала головою.

Дядя Яша зрозумів жінку, не витерпів, пішов курити. Цим він підкреслював те, що жінка хотіла сховати. Він бачив, як вона зідхнула й безсило спустила голову на подушку. Таня допомогла їй лягти боком. Так боліло ще дужче.

— Знаєш, що... знаєш, що я надумала,— швидко, немов боячись, що дядя Яша ввійде і почує її слова, заговорила вона,— мені не треба вже жити.

Таня нагнулась до неї.

— Як?! Що ви кажете... Лежіть і киньте говорити дурниці.

Ганна Павлівна широко розкритими очима дивилась на племінницю. Цього ще не бувало. Таня ще ніколи не говорила так. Враз вона помітила якийсь новий вираз на Таніному лиці. Їй побачилося, що губи їй зробилися тоншими, трохи блідішими і ніби прилипли одна до другої. Вона почувала твердий голос і зрозуміла, що доведеться скоритися цій молодій жінці.

Над носом, між бровами, в Тані з'явилась рівна, виразна складочка.

— Як ти сказала, Таню?..

— Я сказала — ляжте. Ляжте і вкрийтеся. Ну... і киньте говорити дурниці.

Тітка глянула по кімнаті так, наче сподівалась на допомогу од меблів.

— Я ж не Надійка.

— Я знаю... Спіть... Вам, тьотю, не можна хвилюватись. Зараз погасимо світло.

— Та - а - аню... — протягнула Ганна Павлівна.

— Слухайте, тьотю, — знову нагнулась до неї Таня, — слухайте сюди.

Вона поклала свою руку їй коло горла. Спідня губа тітчина тремтіла.

— Ну ви ж хороша, тьотю... От бачите, ви й заплакали і... турбуєте дядю Яшу. Він буде журитися. А вам, власне, оце слід би спати. Твердо, спокійно, здорово спати. Заплющте очі й спіть. Воно тільки здається, що спати не хочеться, а заплющ очі, полеж спокійно, то сон, дивись, і прийде. Справді.

Ганна Павлівна плакала. З виразом туги, ніжності й прихованого болю, трохи заспокоївшись, вона замислилась.

— Таню! — промовила вона.

— Що, тьотю?

Вона вже знала, що буде. Зараз тітка попрохає сісти і почне згадувати. Це в неї стало потребою. Коли її не слухали, або коли нікому було переказувати свої думки, хворі й непотрібні нікому, вона думала, що її цураються, що її забули, вона живий труп, зайвий рот.

— Сядь тут... ти не думай, що я справді не хочу жити... ні, ні, то мені боліло, і я казала, аби казати.

Таня сіла.

— Ви знову будете хвилюватись, нервувати. Краще, тьотю, давайте так: завтра вранці, коли зійде сонце, коли буде тихо і вам не болітиме, ми поговоримо... Дяді Яші не буде. Ви однаково замовкнете, коли він увійде і потім будете страждати. Чому ви не говорите про це з ним?

— Не можу... Він не такий, як я: він кращий, добріший, у нього срібна душа, а в мене... ні...

Вона зробила рух усім тілом, наче збираючись встати. Мабуть, страшний біль у животі примусив її упасти. Вона жалібно застогнала. Таня дала їй ліків і перевареної води. Сидіти відмовилася. За це Ганна Павлівна образилась. Таня мусіла сісти, бо тітка плакала б.

— Який страшний біль буває... Ти знаєш, як це, коли болить, болить... страшно болить...

— Знаю. Я родила.

— Я не знаю, як тоді болить... цього я... не знаю... Ще дужче болить, коли ти винен сам... і коли це — кара життя.

— А, тьотю, яка там кара життя. Вже не болить?

— Я вже заспокоїлась... Біль буває хвилинку, а ніє весь час...

Вона хотіла говорити про дядю Яшу.

— Оце я правду сказала, що срібна Яшина душа... Ми з ним жили ніби добре, тільки все ж я щодня думала: не мені бути його жінкою.

— От, якби ви знали, як він думає про вас, ви не казали б такого.

Ганна Павлівна безнадійно махнула пухкою рукою. В кімнату обережно,

немов вибачаючись, що з'явився без дозволу, увійшов дядя Яша. Глянувши на обох і впевнившись, що без нього нічого особливого не трапилося, він сів коло столу. Було пізно. В такий час, коли не було Тані, вони вже спали, але тепер на стіні кидала світло бляшана, дешева лампочка. Дядя Яша встав і вкрутив гніт. Світло зробилося слабше, сіріше.

— Для чого ти?— спитала Ганна Павлівна.

— Так, Нюня, таке світло ріже очі,— відповів дядя Яша.

Жінка не вірила. Вона сказала, що це для чогось іншого. Цим вона примусила відкласти виконання наміру дяді Яші на кілька хвилин. Коли він упевнився, що про світло забули, він завів розмову про Таню.

— От що Таню,— почав він,— я, як старший, наприклад, хотів тобі сказати... хотів попередити і взагалі хотів би, щоб не було погано... Ти знаєш, що ми, і Нюня, твоя тьотя... ти знаєш, як ми ставимось до тебе...

Наче питаючи, чи казати йому далі, чи на цьому й скінчити, він глянув на жінку.

— Річ у тім, що може бути погано, дуже погано... До всього нам, звичайно, немає діла... щоб, як кажуть, не було лиха.

Таня нічого не розуміла. Навіщо така передмова? Вона бачила, що дядя Яша помітно хвилювався, що йому важко сказати те, що він думає. Що таке? Та у місті хазяї починають розмову з небажаним гостем, що об'їдає їх, аби він виїхав, бо через тиждень піде дощ, буде грязюка і ще сила усяких перешкод. Чи не важко їм з нею? Але навіщо тоді в листах вони так просили її приїхати?

У неї були свої гроші і вона пильнувала, щоб її присутність не відбилась на дядьковому бюджеті. Десять хвилин тому про це й думати було неприємно. Вона почервоніла.

Тепер вона зрозуміла, для чого дядя Яша зменшив світло: він знав, що ця розмова буде важка для всіх.

Яків Кузьмич раптом одійшов од столу і зробив кілька кроків по кімнаті. Уважно, наче для того й вставав, він підтягнув кінці рушника так, щоб вони висіли рівно і сів знову.

— Ні, не так я все це... ось я краще так...

— Стій,— перебила його Ганна Павлівна,— ти таки не вмієш говорити „може бути погано, може бути дуже погано... щоб не трапилося“... крутиш там. От що,— глянула вона на Таню,— ми думали про це разом. Кинь ти і розмовляй і водитися з цими Фенями, Марусями, Мартинами. То все погані люди. От і воно, що він хотів сказати... Там ще є Прошка — мерзотник, якого пошукати.

Дядя Яша перебив її.

— Так, так... Я саме це і хотів сказати... Так ми тебе, як старші радимо, щиро радимо не водити з ними компанії. Справді, Таню, бо це буде погано, можеш трапитись таке, що...

— Яша, не перебивай тепер,— гордо, задоволена тим, що їй без труднощів вдалося пояснити все, зупинила Ганна Павлівна чоловіка,— тепер мовчи. Треба їй розказати все як слід.

Вона трохи помовчала, відшукуючи в думках потрібні аргументи. Таня сіла на стілець, щільно притуливши долоню до щоки, наче гріючи її.

— Ти знаєш, як на тебе дивитимуться люди? Не знаєш? То я скажу. Федя й Маруся — погань. Хороші, чесні люди обминають таких. Федя взагалі придукуватий, за Мартина не знаю, а тільки з воронами живеш, вороном треба й бути. З Феді сміються, Маруся йому не пара — з дворян. Як жалко, Яша, що вона не знає Леоніда Васильовича... Він зве її „конякою“. І це дуже влучно... вона дійсно коняка, вона просто дурна жінка. А Прошка, господи, цей бабинець це просто гидота... Нам буде неприємно, коли ти будеш з такими...

Дядя Яша поривався весь час щось вставити і таки не втерпів:

— Ну, ти, Танічко, зрозумій. Ти от ідейна; скажи мені: як такі, як Прошка й подібні поведуть за собою масу, народ? Це ж комізм. Ну ти такі поглянь — Феня організовує кого, га? Організовує жінок, працює по партлінії, а сама... така!..

— Але ж працюють, роблять же якусь роботу... — спробувала виправдувати Таня.

— Роблять? Ні, Таню, нічого вони не роблять. Робимо ми, ті, хто мерзне, хто гне горба над паперами, хто душиться в шахтах. А ті хто в... „парт - комі“, Фені всякі, Прошки, — білоручки, от хто вони.

Таня вислухала все.

З цього дня їй не хотілося говорити про це з ріднею. Щоразу, коли дядя Яша або Ганна Павлівна починали згадувати про когось із знайомих партійців, вона вмilo звертала розмову на якусь іншу тему.

Дядя Яша вертався стомлений. Вона часом подавала йому води і їй завжди було неприємно з того, що вона чистенька, що в неї свіже лице, що вона хоч і не зовсім, але живе на зароблені ним гроші. Навіть свідомість того, що без роботи вона тільки до осені, не заспокоювала її.

Вона говорила йому щось таке, од чого йому було не так важко і по змозі виконувала роботу, яку повинна була робити Ганна Павлівна.

Дядя Яша розумів її і якийсь час не тільки не згадував про Таніних знайомих, а навіть підхвалював старих партійців, як Івана Чайку, наприклад, що працював коло вугля.

IX

Як не замовчували про знайомих, як не уникали розмови, а довелося говорити ще.

Одного разу до Якова Кузьмича зайшов Войков, молодий інженер, з якимсь робітником, щоб пропонувати дяді Яші позачергову роботу, яку треба було виконати до вечора другого дня. Інженер забув нагадати про це тоді, коли дядя Яша був на роботі і от тепер довелося турбувати шановного Якова Кузьмича. Леонід Васильович Войков, той самий, що про нього згадувала Ганна Павлівна, побачивши Таню, ввічливо привітався і блиснув дуже гарними білими зубами.

Дядя Яша познайомив їх.

Войков поки що цікавився більше Надійкою, ніж її матір'ю. Обережно, як часто роблять дорослі, він двома пальцями взяв Надійчину щічку. Чітко вимовляючи кожне слово, певний того, що всі раді такому незвичайному гостеві, він із захватом казав:

— Яка красуня! Вона схожа на вас, Тетяно... вибачте, по батькові?

— Михайлівна.

— Тетяно Михайлівна! Чисто ви! Які в тебе повненькі щічки, Надійко! А ту - ту - ту... Ягідка! І ямочки...

Надійці інженер не подобався. Вільною рукою, повною, немов перев'язаною по п'ясть ниточкою, вона схопила інженерів палець.

— У вас пальці воняють табаком, як і в діда, я не люблю.

Інженер і дід — дядя Яша — почервоніли, посміялися.

Сховавшись за стіл, Надійка зацікавлено розглядала старанно приглажену зачіску, що поблискувала, рівно підстрижену, темнувату борідку і чисті, дуже чисті пальці з довгими блискучими нігтями. Аж дивно. Чого такі пальці не пахнуть, а воняють?

Певно, щоб сховати неприємне почуття, Леонід Васильович покинув Надійку і звернувся до Тані:

- Ви що ж — надовго в наші палестини?
- Надовго, на завжди, мабуть. Буду в школі.
- Так, так...

Немолодий робітник, це був Чайка, весь час похмуро дивився на Таню. Йому, видно, не подобалася вчителька. Він довго мовчав і коли заговорили про те, як багато тут праці культурно - освітнім робітникам, Чайка зненацька спитав:

- А скажіть, знаєте, так, одверто скажіть, скоро вже у нас не буде вчительок?

Тепер прийшла черга червоніти Тані. Леонід Васильович зареготав. Таня вперше почула Чайку. Її дратував нахабний регіт Леоніда Васильовича так само, як і злий погляд сірих Чайчиних очей. А в тім чого хвилюватись і червоніти? Хіба вона вперше чує таке?

- А хіба не однаково? І чого ви спитали зразу саме це? Чим же вам учителям надокучили?

Так само похмуро Чайка бовкнув:

- Та не надокучили, а розврат заводять.

Знову зареготався інженер. Дядя Яша чомусь дбайливо, так що Таня здивувалась, заметушився по кімнаті, переставляючи речі з одного місця на друге і подав Тані теплу шерстяну хустку, щоб вона накрила плечі.

- Ну, ну, Чайко,— блиснув зубами інженер і посміхнувся до Тані, перевертаючи все на жарт. Чайка дивився униз.

— Я серйозно, серйозно. Ви не думайте, що я так собі. Правда, я за вас не кажу, а всі ті, які у нас тут були, вчительки і наша інте - лі - генція — стерво. Отут єсть у нас такі — лахудри, бишки.

Дядя Яша з тою ж силуваною усмішкою перебив Чайці висловлювати свої думки, згодившись сьогодні ж виконати позачергову роботу. Інженер подякував. Щоб заспокоїти Таню, він розповів їй про натуру цієї чудної людини.

— Ви, Тетяно Михайлівно, не звертайте уваги на тон. Це, звичайно, трохи смішно, але він так з усіма. Одного, наприклад, разу на зібранні він сказав таку, достойну пера, фразу. Її не можна не пам'ятати. Він сказав буквально таке:— хоть жінщина і являється резервуаром пролетаріату, но її не можна допустити до соціалізму.— Як це вам, а? Я і тепер, згадуючи це, регочу...

- Буває. Всяко буває,— повеселішав Чайка.

Вчинок дядьків не подобався Тані. Не подобалось, що він гнув спину перед цими людьми. Вона зразу ж побачила, що за птиця інженер, але Чайка поки що лишався нерозгаданим. Коли так, як він (вона згадала, що дядя Яша назвав його старим, чесним, справжнім комунаром), дивитимуться на неї всі, то працюватиметься їй важкенько.

Леонід Васильович легко потис Таніну руку, пильним поглядом кажучи їй про те, що од неї враження непогане. Цей погляд вже дав зрозуміти їй про наміри інженера. Швидко глянувши на її волосся і поставу, він подумав:— не дурно про неї кажуть, що вона гарна. Коли вона така ж непіддатлива, як і Настя, то є над чим попрацювати.

Позачергову роботу міг би виконати хтось інший, а не дядя Яша, але інженер Войков почув про Таню і схотів побачити її. Жінка Юлія Модестівна інженерові надокучила. З Настею не везло. Ця дівка, молочниця, поводитися з ним, як королева якась,— успіх не скоро. Цікавих жінок на виселку мало, Таня новенька та ще й з дитиною — це плюс.

Ідучи з Чайкою, Леонід Васильович мріяв та будував відносно неї різні проекти.

- Слухай, Ванюша, а нічого собі Ісусикова племінниця, га?

Чайка не хотів балакати про це, але сьогодні інженер бридкий, як ніколи.

— Зуби поламаєте.

І, не дивлячись на інженера, він додав:

— І наш брат сволоч, я вам скажу. Затешеться отак яка жінка, дівчина яканебудь, овечка, її зразу ж і обстрижуть.

— Ти, Чайко, вічно злий, а до того ще й песиміст, щодо цього. Ти ж всіх лаєш. Але все ж, нічого вона, га? Ну, а з Настею як у тебе? Там злі язички плещуть про мене, так ти їм не вір, друже, не вір... Ну, а Таня нічого собі...

— Та жінка, видно, не дурна.

— Чого ти так думаєш?— здивувався Войков,— вона ж не багато й балакала. Звідки це видно, що вона не дурна?

— По фізіономії видно. Друга сама лізла б, а ця слідкувала.

— Ну, «видно». Це ще, брате, нічого не значить, бувають такі недоторки на вигляд, такі розумні, що боже мій, а почнеш крутити, так вони, виявляється, зіпсовані до кісток. Терпіти не можу розумних — з ними більше мороки, сама морока і мало смаку.

Як і завжди, Чайці схотілося «підсадити» інженера. Він спитав:

— Хіба ваша жінка дурна?

— Ти, Чайко, як цепний собака,— розлютувався Войков,— знаєш, коли б ти не робітник, не спец, та не партієць, то вигнав би я тебе вже за одне те, що ти такий ущипливий. Добре, що ти хоч чесний — можна говорити одверто, не хамло.

— Ну, а все таки. Чого ж не відповідає про жінку?— не заспокоювався Чайка. Леонід Васильович не міг ображатися. В поведінці щодо Чайки й інших партійців та спеців, він виходив із якоїсь, одному йому відомої оглядності.

— Жінка? Я не сказав би, щоб вона була дурна... але треба сказати, вона й не розумна настільки, щоб бути сухою.

— Ні риба, ні м'ясо?

Войков плюнув. Слухати Чайку йому було так само огидливо, як читати сучасні газети. Ті ж дотепи, той же «блискучий» розум робкоїв, ті ж безглузді методи.

Чайка про щось думав.

Ця людина вічно щось собі думала й мало говорила. Зрештою Леонід Васильович звик не звертати уваги на нього. Він знову почав міркувати про зближення з Танею.

— «Один і той же борщ надоїдає»,— згадав він свій льозунг, що ним виправдував свої вчинки.

— Багато,— думав він,— було таких „умниць“, але щось мало не піддалося йому. У цієї — дитина. Це вже половина успіху. Ісусик? Дійсно, трохи ніяково перед ним, дві - три неприємні зустрічі... але не роздує ж він скандалу?.. Не такий народ ці старички, та ще чинушки.

Войков дуже подобався сам собі і завжди, кожної хвилини, думав про свій вигляд. Його хода стала міцнішою. Хіба в нього постава й хода не молодцюватого офіцера, чорт забери, старорежимної царської армії?.. Ні, він ще орел! Передні зуби ще білі, як у молодого пса, і в очах вогники; кутніх золотих не видно, а видно, то золото не вадить і в роті. Так, так... Єсть, як кажуть, порох в порохівниках. Ні, він таки нічого собі. Шкода, що ніякий чорт тепер не дивиться на нього. А може де сховалася пара голубих очей... Леонід Васильович посміхнувся, погладив борідку і дав Чайці папіросу з срібної цигарниці.

— Кури, жінка набивала. Кури, кури, чого там...

Як тільки інженер і Чайка вийшли, Таня поправила подушку хворій і докірливо глянула на дядю Яшу.

Не дивлячись на те, що Надійка притьмом домагалась, щоб її повели на вулицю, Таня хотіла балакати з дядьком.

Надійці хотілося гуляти. У вікно вона бачила, як помалу день від дня дужче й дужче зеленіла трава, як заклопотано метушилися, готуючись до чогось, горобці, як врешті взагалі цікаво й приємно на вулиці. Вона гуляє все вранці та вранці, а увечері її не пускають. Таня спочатку відмовила вести неслух'яних сьогодні, та Надійка була невгомна дитина. Її абсолютно все цікавило, а в хаті, хоч убий, нічого цікавого немає. Ні на чому зупинити й погляд. Вона так і сказала: — тут ні на що й дивитися.

Таня пообіцяла повести її тоді, коли Надійка не буде липнути. Дитина одійшла за стіл, де вона почувала себе господарем і кілька хвилин терпіла, щоб не сказати й слова. Бувало, що одне слово роздратовувало маму. Але ж і про нудне розмовляють дорослі... Хіба можна тут щось зрозуміти.

— Ви, — звернулася Таня до дяді Яші, — взяли роботу, щоб здихатися цих гостей?

— Та так, що й правда.

— Не треба було цього робити.

Дядя Яша весь час посміхався, наче зробив щось погане і тепер виправдується, відчуваючи свою вину.

Він не зовсім згоджується з Танею. На його думку (про роботу він не згадує). Чайка чесна, роботяща людина. Інженер також нічого. З чого це вона робить такі висновки? Войков користується симпатіями. Чайка тільки вдає з себе такого, а на ділі він хороший, дуже хороший. Одного разу, — чи говорити про це, — він ледве не задушив Прошку за те, що той погано вчинив з робітницею. Робітниця Даша...

— Де живе інженер?

— Коло Мартина Брудного.

— Він жонатий?

Таке запитання трохи здивувало дядю Яшу. Йому взагалі трохи дивно з Тані. Щось з'явилося в ній таке, чого раніш він не помічав. Таке було в Фені. Тон, якась ніби погорда. Йому було важко, бо хотілося, щоб Таня була такою, якою він знав її сім років тому. Кожної хвилини він переконувався, що Таня ніби чужа...

Це питання про інженерову жінку. Що тут думати?

— Жонатий, — відповів він, — Юлія Модестівна, надзвичайно гарна людина, статечних батьків. А навіщо це тобі?

— Так, цікаво.

От знову: племінницю цікавить інженерове життя. Він глянув на жінку. Ганна Павлівна нічого не сказала.

Надійка терпіти більше не могла. Нарешті, таки дорослі кинули переливати з пустого в порожнє. Скоро вони вийшли. Мати, молода ще жінка, і дуже мала схожа на неї дівчина.

Дядя Яша не раз помічав цю подібність.

Він знав, що врешті він не має ніякого права вимагати од Тані слух'яности, уваги до себе, ніжності, але все ж він вважав, що вона винна. Знову з'являлося „своє“. Тепер йому здавалося, що жінка спіймала його на злочині і зрозуміла те, що він заплутував і ховав навіть у думці. — Чудно, — подумав він, — я ховаюсь, а вона думає про це ж. Він одвернувся до вікна. Нюня теж дивилась у вікно.

— Тільки що вона дивилась на мене. Он як. Що ж їй сказати? Що їй сказати тепер?

Він глянув на її сіруваті, ще рясні віі і заговорив голосно, наче сам до себе.
— От що я надумав: я надумав завести нових знайомих.

Таня вже сховалася за хвірткою. За обаполами миготіла її біла, така ж як і в Надійки, простенька хустка.

— Іменно знайомих. Не мені, нам вже не треба... Наприклад, Леонід Васильович — людина освічена, Юлія Модестівна. Ще можна пошукати.

Дядя Яша думав, що жінка погодиться з ним, але Ганна Павлівна заплющила очі й промовила.

— Ні до чого це, Яша. Я вже трохи думала.

— Як же так ні до чого? Вони, як не як, а не такі ж, як ті.

Хвора махнула рукою.

— Чого ти махаєш, не вийде?

— Як ти не розумієш таких простих речей?

— Так чого ж, Нюню, не вийде? Але зрозумій же, що й так лишати все не можна.

— От чого не вийде: того, що Леонід Васильович... ти не знаєш його, а коли й знаєш, то дуже мало... ще паскудніший, хоч би й за Прошку...

— Бачиш, Нюню, по твоєму виходить — треба все кинути.

— Хай, вона сама кине. А може й кидати не треба. Тепер немає таких людей, з якими прожили свій вік ми. Не ті часи, не ті люди. Навіть той із старих, хто знає нас — чужий. І Таня змінилася, пішла за новими...

Дядя Яша гриз ніготь.

— Ну, це ти дуже вже... Хороші люди єсть на світі, були й будуть. Це вже так зроблено. А от, по чому ти помітила, що Таня стала не така, як колись?

— По чому? Та по чому ж, — по всьому. Вона доросла, а ми все до неї, як до дитини. І вона не наших думок. Ти подумав над цим?

— Мало думав.

— От ти подумай.

З вулиці чувся веселий, радісний голос Надійки. Дядя Яша швидко глянув на жінку й одвів погляд убік. Вона зрозуміла його.

— Чи не шкодить їй, що я говорю про це? — подумав він.

Жінка лежала біла, наче мертва. Тільки ледве помітне дихання вказувало на те, що в ній жевріє життя. Голос Надійчин чомусь схвилював його. Так схвилював, що в нього на очах навернулися сльози. Разом з тим схотілося підійти до Нюні, взяти її голову в свої руки, притулитися чолом до ще теплої, повної щокви і заплакати разом із нею.

(Далі буде)